

VAN PRESTATIEMOTIVATIE NAAR ZELFONTPLOOIING?

DE GESCHIEDENIS WAAR WE ZELF BIJ ZIJN

P.J VAN STRIEN

Zal de arbeid zijn centrale plaats in ons maatschappelijk bestel behouden ? Zijn we op weg naar een post-industriële consumptie- en ontplooiingsmaatschappij waarin arbeid voor een steeds toenemend aantal mensen slechts een marginale plaats inneemt ? Een maatschappij waarin het 'calvinistisch' arbeidsethos zijn normerende functie zal hebben verloren om plaats te maken voor een meer hedonistisch getint ontplooiingsethos, waarin ieder uit het eigen leven probeert te halen wat er inzit ?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden kunnen we niet volstaan met een analyse van de zich voordoende ontwikkelingen op maatschappelijk niveau maar zullen we ook moeten letten op de psychologische betekenis van de arbeid en de overige domeinen van het leven.

Eén van de belangrijkste theorieën die in dit verband zijn ontwikkeld is de theorie van de 'Achievement-motivation' van McClelland c.s.. We beginnen met een uiteenzetting van het hoogst originele onderzoek dat hij in dit kader heeft verricht. Interessant is zijn onderzoek -ook voor historici- vooral omdat hij zich niet beperkt tot (individueel-)psychologische proeven maar ook -met gebruikmaking van culturele producten- analyses maakt van gehele samenlevingen en historische periodes daarbinnen.

Een theorie waarin het prestatiemotief slechts een doorgangsfase is naar het ontplooiingsmotief, treffen we aan in de bekende hiërarchische motivatie-theorie van Maslow. Ook van neo-psychoanalytische zijde is gepleit voor een relativering van arbeid en plicht en een grotere libidinisering van het leven. Na ook deze opvattingen beknopt te hebben besproken richten we ons op de actualiteit van de problematiek van werken en niet-werken en de 'culturele revolutie' die nodig is om van het laatste een positief leefscenario te maken.

De balans van deze verkenning valt, zoals we zullen zien, voorshands negatief uit voor het vrije-tijds-ontplooiingsscenario. Toch is het van dringend belang een beter evenwicht te creëren tussen werk en vrije tijd en de ontplooiing op beide terreinen te stimuleren. Dit brengt ons op de vraag van de dynamiek van de geschiedenis en de mogelijkheid de loop van de ontwikkeling door gericht beleid actief te beïnvloeden.

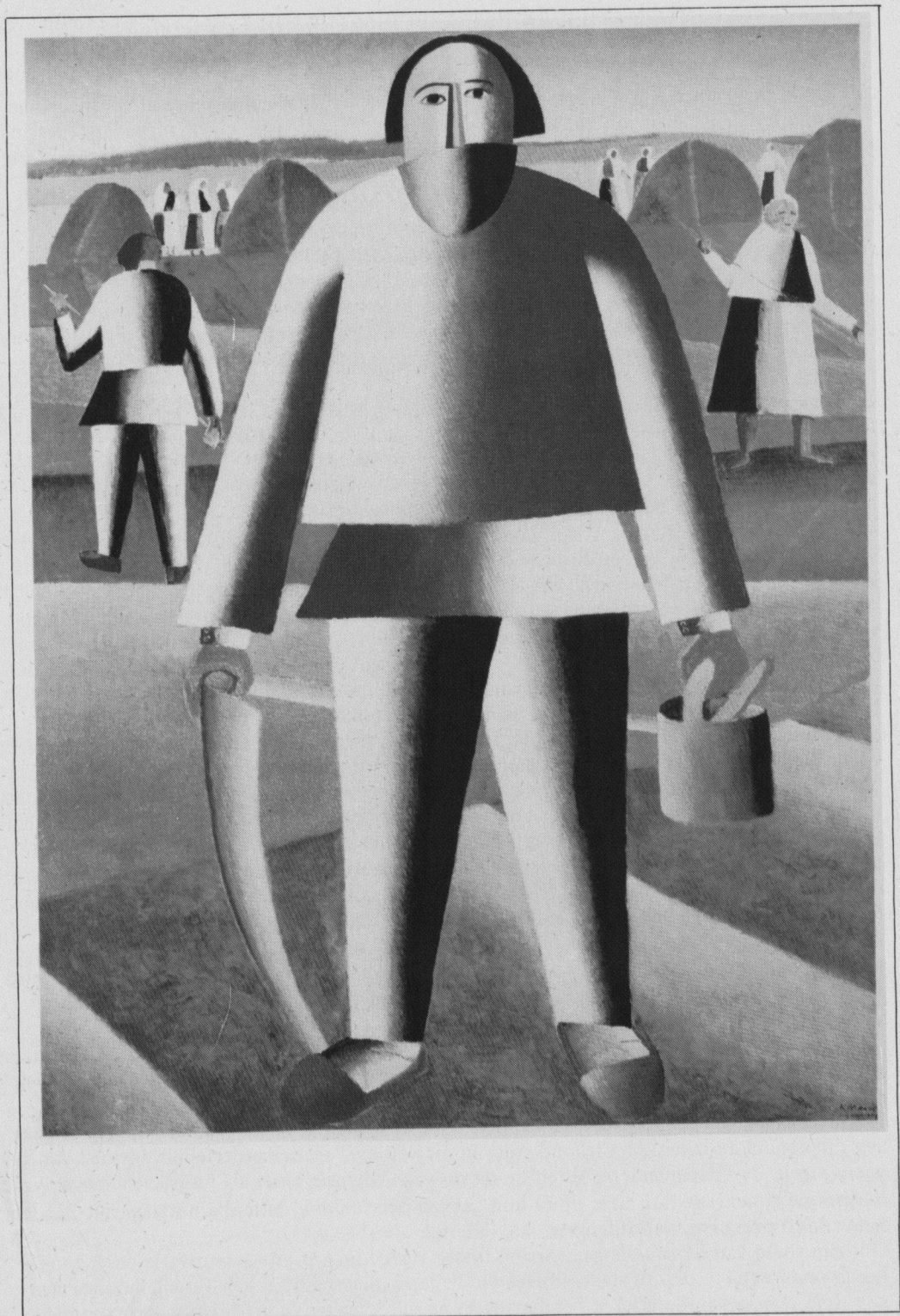
PRESTATIEMOTIVATIE

Het onderzoek naar de prestatiemotivatie is voortgekomen uit de veel bredere motivatietheorie van de Amerikaan Murray¹, hoogleraar aan de Harvard University, die in 1938 een systeem van menselijke behoeften ontvouwde waarin niet minder dan dertig innerlijke behoeften werden onderscheiden: dominantie, autonomie, agressie, behulpzaamheid, gezelligheid, enz.. Eén van deze behoeften is de achievement-need, afgekort als nAch. Van prestatiemotivatie spreekt men daarbij wanneer de eigen handelingen en de resultaten ervan worden betrokken op een 'standard of excellence', zodat er van duidelijk succes of mislukken sprake kan zijn. Terwijl de meeste overige leden van Murray's behoeftenfamilie alleen nog voortleven in overzichtsboeken was deze need, dankzij het werk van Murray's leerlingen McClelland, Atkinson en nog vele anderen², een roemruchte toekomst beschoren. Bij hun onderzoek maakten McClelland c.s. gebruik van de in 1943 door Murray gepubliceerde Thematic Apperception Test, een projectietest die naar verbreidheid alleen door de Rorschach (inktvlekken-)test wordt geëvenaard. De T.A.T. bestaat uit een reeks platen met opzettelijk vaag gehouden voorstellingen (bijv. een jongen dromend boven een op tafel liggende viool, een figuur bij een geopend nachtelijk raam, enz.), waarin zijn eigen situatie en behoeften kan projecteren. Het bedenken van een verhaaltje werd uitgelokt door vragen in de trant van 'wat doet hij?', 'wat ging er aan dit moment vooraf?', 'wat gaat er in hem om?', 'wat zal hij straks doen?'. Zit de jongen bij de viool te dagdromen over de vakantie waarin de lessen zijn afgelopen of stelt hij zich zelf voor op het podium als gevierd solist of denkt hij zijn ouders te verbazen door een andere prestatie die al hun verwachtingen in de schaduw stelt?

De eerste proeven van McClelland c.s. hadden betrekking op de invloed van de testsituatie op nAch. Zij brachten hun proefpersonen daartoe in verschillende condities door voorafgaande aan de T.A.T.-afname een reeks intelligentietestjes af te nemen. De sfeer waarin de tests werden afgenomen varieerde daarbij van ontspannen tot sterk succes- en prestatiegericht. In de ontspannen conditie verscheen de proefleider in nonchalante kledij en werd voorgesteld als een ouderejaars die materiaal verzamelde voor een scriptie. In de verschillende achievement-condities werd de proefleider officieel voorgesteld als psycholoog, en de test als een intelligentietest waaruit leiderskwaliteiten konden worden afgeleid. Voor een deel kregen de proefpersonen na afloop de sleutel en een aantal, deels hoge, deels lage, gefingeerde normen waaraan ze hun positie konden afmeten. Het bleek inderdaad dat de prestatiethematiek in de T.A.T.-verhalen toenam met het prestatieaccent bij de voorafgaande testafname. McClelland c.s. spreken hier van een experimentele 'arousal' van de latent aanwezige achievement need. Om de individuele sterkte van de prestatie-motivatie te kunnen meten stelden zij een verkorte serie van platen samen, die de prestatiethematiek gemakkelijk oproepen. De plaat met de jongen met de viool is daar één van. Toen men de testcores op de nAch begon te correleren met andere psychologische en sociaal-psychologische factoren leidde dit tot een zeer pregnant beeld van hoog-prestatiegemotiveerden³.

- 1- Zij zijn overwegend afkomstig uit middle-class families met een zekere sociale stijgingsdrang.
- 2- zij houden niet van gokken, maar prefereren matige risico's waarbij zij de kans op succes kunnen overzien, boven een opwindend kansspel.
- 3- Zij hebben een realistisch aspiratieniveau. Bij een ringwerpproef kiezen hoge achievers een middelmatige afstand, waarbij ze een reëel aantal treffers kunnen boeken: lage achievers gaan vaker of heel dichtbij of heel veraf staan; in het eerste geval hebben ze altijd succes, in het tweede kunnen ze hun falen gemakkelijk verontschuldigen. Onder studenten kiezen hoge achievers cursussen van middelmatige moeilijkheid, lage achievers of zeer gemakkelijke of zeer moeilijke.

- 4- Hoog prestatiegemotiveerde kinderen stellen een grotere maar uitgestelde beloning boven een kleinere onmiddellijke in de vorm van snoepgoed.
 - 5- Hoog prestatiegemotiveerden hebben een sterkere behoefte aan concrete feedback op hun prestaties. het zakenleven met zijn onmiddellijke ups en downs trekt hen daarom meer dan bijv. intellectuele beroepen, zeker in de alfa richting. Jongens met een hoge prestatie-motivatie houden van knutselen met mechanisch en electrisch speelgoed, ook weer vanwege de onmiddellijke ervaring dat het werkt of niet werkt.
 - 6- Hoog prestatiegemotiveerden hebben een grotere taakspanning d.w.z. dat zij lang blijven doordenken over onafgemaakte opgaven en deze ook eerder weer ter hand nemen (het zgn. Zeigarnik-effect) ; bij schriftelijke examens bleven matig intelligente maar hoog gemotiveerde studenten langer doorwerken dan hun minder prestatie-gemotiveerde lotgenoten.
 - 7- Wanneer hoog prestatiegemotiveerden een werkpartner moeten zoeken bij het oplossen van een groepstaak kiezen zij bij voorkeur proefpersonen die ze bij vorige proeven het goed hadden zien doen; laag prestatiegemotiveerden kiezen daarentegen meer op basis van sympathie.
 - 8- Hoog prestatiegemotiveerden hebben een intenser tijdsbesef; zowel verleden als toekomst liggen voor hen dichtbij en ze beleven de tijd als iets dynamisch, meer een bruisende wervel dan een rustig voortkabbellende stroom. De horloges van hoog gemotiveerden tenderen eerder voor te lopen, die van laag gemotiveerden lopen vaak achter.
 - 9- Interessant is ook de relatie tot geld bij hoge presteerders. Volgens McClelland zijn ze duidelijk geïnteresseerd in geldelijk gewin, maar niet als doel in zichzelf, maar als graadmeter van hun succes. Dat het hun inderdaad om het spel en niet om de knikkers gaat, blijkt uit een proef waarbij men middelbare scholieren aan een project liet werken en hen ook daarvoor betaalde. Er waren twee groepen, één van kinderen uit arbeidersgezinnen en één van kinderen uit de middenklasse. Toen men de betaling stopte, maar wel regelmatig feedback bleef geven over de bereikte resultaten gaven de arbeiders kinderen er de brui aan maar de groep uit de middenklasse bleef in hetzelfde tempo doorwerken. McClelland schrijft dit toe aan een hogere prestatie-motivatie bij de laatste groep.
- Dit brengt ons op een belangrijk algemeen probleem: het *ontstaan en de socio-culturele achtergrond* van hoge of lage prestatie-motivatie. De houding van de ouders bij de opvoeding blijkt hierbij een belangrijke rol te spelen. Belangrijk is in dit verband een proef die werd gedaan met een aantal hoog en laag prestatiegemotiveerde jongetjes, die in aanwezigheid van hun ouders geblinddoekt met één hand een toren moesten bouwen van blokken. Van tevoren werd aan de ouders gevraagd hoe hoge torens ze dachten dat hun zoon zou bouwen. Zowel de vader als de moeder van de hoog prestatiegemotiveerde kinderen bleken hogere verwachtingen van hun kind te hebben. Tijdens het bouwen bemoeiden ze zich minder met hun kind, ze gaven wel af en toe emotionele steun maar onthielden zich van het geven van concrete aanwijzingen.
- Winterbottom, een leerlinge van McClelland, nam een groep jonge mannen een achievement test af en interviewde daarop hun moeders over haar ideeën over opvoeding. Gevraagd naar leeftijd waarop een jongen zelf de weg moet kunnen vinden in de stad, zelf beslissen over de besteding van zijn zakgeld, eigen taken in huis moet kunnen verrichten enz., bleken de moeders van de hoog prestatiegemotiveerde zoons jongere leeftijden te noemen dan die van laag prestatiegemotiveerde. Bij nader onderzoek blijkt het verband vooral te gelden voor blanke protestantse middenklasse-families. Bij de lagere sociale niveaus heeft het vroeg leren je eigen boontjes te doppen vaak een ander doel, nl. dat het kind de ouders niet langer dan nodig voor de voeten loopt. Dit leidt vaak wel tot een zekere bijdehandheid maar zonder dat daar een gerichte prestatiedrang achter zit.

Kasimir Malewitsch, *Na de hooioogst*, 1909, Tretjakow-Galerie Moskou.

PRESTATIETHEMATIEK EN HET ARBEIDSETHOS IN EEN SAMENLEVING

Uit het voorafgaande blijkt reeds dat prestatiemotivatie niet een aangeboren constitutioneel bepaalde factor is, zoals bijv. m.b.t. de seksuele aandrifft wel vaak wordt verondersteld (hoewel ook hier nogal wat op is af te dingen). Prestatiemotivatie is iets dat door de omgeving wordt gewekt en gestimuleerd en hangt daarmee nauw samen met het in het betreffende milieu heersende arbeidsethos. McClelland ziet zijn onderzoek dan ook nadrukkelijk als een empirische verificatie van de Weber-these. Het protestantisme heeft geleid tot een revolutie in het gezinsleven, waarbij persoonlijke verantwoordelijkheid en taakgerichtheid een veel belangrijker plaats krijgen dan in het katholicisme. Deze veranderde mentaliteit heeft een nieuw arbeidsethos opgeroepen, waarbij het werk zelf als waarde belangrijker wordt dan het genot van het resultaat. Door het opnieuw investeren van de meeropbrengst ontstond er een ondernemersklimaat dat belangrijk heeft bijgedragen tot de economische groei van de protestantse landen.

In zijn in 1961 verschenen 'The Achieving Society'⁴ bouwt McClelland zijn thesen over opvoedingsklimaat, prestatiemotivatie en economische groei uit tot een wereldomvattende macropsychologie. Hij beperkt zich daarbij niet tot psychologische metingen maar relateert deze aan economische gegevens over het economisch peil van deze landen uitgedrukt in maten als handelsareaal, import van kolen, electriciteitsverbruik e.d..

Voor de historicus interessant zijn daarbij McClellands pogingen ook de prestatiemotivatie van voorbije tijden en volken te peilen. Daar waar de testplaten hem in de steek lieten kwam hij op de ingenieuze inval om de verhalen in kinderboeken te gebruiken als meest nog tamelijk naïeve weerspiegelingen van de prestatiethematiek in de tijd waarin ze geschreven werden. Vergelijking tussen de kinderboeken uit 1925 en 1950 laat zien dat hoog ontwikkelde landen als de Verenigde Staten, Engeland en Zweden een daling vertonen in de prestatiethematiek, terwijl bijv. Duitsland, Frankrijk en Rusland een stijging vertonen. Rusland heeft in 1950 de Verenigde Staten ingehaald, waar de prestatiemotivatie zich sinds 1890 in dalende lijn bevindt, een ontwikkeling waar McClelland niet zonder bezorgdheid op wijst. Was hij Nederlander geweest, dan had hij nog groter reden tot bezorgdheid, want, te oordelen naar onze vooroorlogse kinderboekjes is het niet zo best gesteld met onze prestatiemotivatie.⁵ In Japan leefde de prestatiethematiek in 1950 nog weinig in de kinderverhalen maar een onderzoek op studenten in Osaka liet in het zelfde jaar een uitzonderlijk hoge prestatiemotivatie zien, een gegeven waaruit McClelland de inmiddels sterke economische opbloei van Japan voorspelde.⁶ Ook in de ontwikkelingslanden begint de prestatiethematiek in toenemende mate in de kinderverhalen op te duiken.

Niet tevreden met internationale vergelijkingen binnen de wereld van de twintigste eeuw, verdiepte McClelland zich met zijn medewerkers ook in de opkomst, de bloei en het verval van *vroegere beschavingen*.⁷ Ook hier diende de literatuur als neerslag van de prestatiemotivatie. Zo bleek bij de Grieken de 'Gouden Eeuw' van Pericles vooraf te zijn gegaan door een hoge prestatiethematiek bij schrijvers als Homerus en Hesiodus, die geacht kunnen worden aan hetgeen er gedurende een aantal generaties onder het volk heeft geleefd zowel uitdrukking als vorm te hebben gegeven. De prestatiethematiek bij de schrijvers van de 'Gouden Eeuw' zelf blijkt reeds aanzienlijk lager te liggen en in de periode van verval naar een dieptepunt te dalen. McClelland wijst in dit verband op de verderfelijke invloed van de paedagogen, de knapenleiders, die in de dagen van Athene's bloei als huisslaven van de vrije burgers de zonen van hun heer op al hun gangen begeleidden, hun alle initiatief uit handen namen en bovendien beroofden van het vaderlijk voorbeeld.

Om zijn these van de causale samenhang tussen opvoeding, prestatiemotivatie en economisch ondernemerschap te staven, bleef McClelland niet staan bij een verwijzing naar een culturele climax van de griekse beschaving in de vijfde eeuw voor Christus maar toonde hij ook een significant verband aan met de oppervlakte van het handelsareaal, zoals dat kan worden afgeleid uit archeologische vondsten.

Langs geheel andere weg, de analyse van de ornamentatie van griekse vazen, kwam McClelland tot een bevestiging van zijn resultaten. Ditmaal lette hij niet op de inhoud van het afgebeelde maar op het voorkomen van een bepaald soort lussen en andere patronen die blijkens hedendaags onderzoek van spontane krabbels prestatiemotivaties verraden. Op deze wijze slaagde McClelland er met enkele medewerkers ook in de opkomst en ondergang van de pre-Incabeschaving in Peru te relateren aan de prestatiemotivaties van de voorgaande generaties.

Verdere beschavingen waarop McClelland en zijn school hun literaire methode toepasten waren het Spanje van de late middeleeuwen als vroegkoloniale macht en Engeland met zijn tweekoppige ontwikkeling, eerst als handelsmacht in de zestiende en zeventiende eeuw en dan, na een duidelijke inzinking als industriële macht in de negentiende eeuw. Telkens bleek hierbij de prestatiemotivaties van de vorige generatie significant samen te hangen met de economische bedrijvigheid van de volgende generatie, een gegeven waarmee McClelland tevens de these van Marx, dat het economische als 'onderbouw' het bewustzijn als 'bovenbouw' determineert, weerlegt acht.⁸

NAAR HET EINDE VAN EEN PRESTATIECULTUUR ?

Zoals voor Marx de economische strijd rond productiekrachten en productieverhoudingen de motor van de geschiedenis vormt, is voor McClelland de prestatiemotivaties de drijvende kracht. Hij liet het daarbij niet bij het signaleren van verbanden maar zette met zijn medewerkers, met steun van de Carnegie Corporation, in Amerika en later ook daarbuiten, trainingsprogramma's op ter versterking van de prestatiemotivaties van ondernemers, aspirant-ondernemers en anderen die wat wilden in het leven⁹. Het onderzoek naar de prestatiemotivaties en de toepassing ervan lopen door tot in de huidige tijd, waarbij McClelland en zijn medewerker Winter inmiddels ook het machtsmotief hebben betrokken. Ook in tal van andere landen is de prestatiemotivaties een dankbaar thema van onderzoek.

In dezelfde tijd waarin het onderzoek naar de 'achievement society' op gang kwam was Amerika ook getuige van de opkomst van een geheel ander psychologisch motief: het ontplooiingsmotief, het meest pregnant aan de orde gesteld door Maslow in zijn hiërarchische motivatietheorie¹⁰. Gezien de grote populariteit van deze theorie kan ik hier volstaan met een veel beknoptere typering waarbij voor ons doel vooral van belang is dat in Maslow's visie de mens nadat de lagere, primaire behoeften (levensonderhoud, bestaanszekerheid, geborgenheid in een sociale gemeenschap) zijn bevredigd, steeds verder door kan groeien naar hogere behoeften, waarbij de behoefte aan erkenning en prestige (zoals Maslow zelf ook aangeeft)¹¹ een duidelijke overeenkomst heeft met de achievement need van McClelland maar toch slechts een doorgangsstadium vormt naar het veel autonomer streven tot ontplooiing van de eigen persoonlijkheid.

Maslow's denkbeelden vonden een enorme weerklank, zowel binnen de wetenschap als bij het breder publiek¹². Naast, en in nog veel groter getale dan, de juistgenoemde trainingen in prestatiemotivaties werden er in allerlei varianten trainingsprogramma's opgezet ter ontwikkeling van de interpersoonlijke relaties ('sensitivity', 'encounter', e.d.) en persoonlijke groei en 'awareness'. Binnen de psychologie ontstond er een 'humanistic psychology' met de pretentie een integraal alternatief te bieden als 'third force' naast de op dat moment dominante behaviouristische en psychoanalytische psychologie. In de Amerikaanse samenleving zagen in de hoopvolle jaren zestig met name veel jongeren in de humanistische psychologie de wetenschappelijke erkenning van hun ideaal van een tegencultuur, waarin het prestatiestreven van de voorgaande generatie plaats zou maken voor een nieuwe ont-

plooingscultuur waarin arbeid nog slechts een marginale plaats in zou nemen: in zijn meest kleurrijke variant de in het teken van Aquarius staande hippie-cultuur, de 'flower-power' en de drug-scene, in een meer politiek geëngageerde vorm de als een golf door de westerse wereld gaande nieuw-linkse protestbeweging¹³.

Een, vaak impliciet blijvend, uitgangspunt van deze tegencultuur was het (de derde wereld uitgezonderd) overwonnen zijn van schaarste en de vanzelfsprekendheid van de moderne welvaarts- en verzorgingsstaat. Er werd weliswaar geprotesteerd tegen de machtsverhoudingen binnen dit bestel en tegen de productie van zinloze en schadelijke producten (te beginnen met de oorlogsindustrie). Maar men ging er voor het overige van uit dat een op basis van redelijkheid ingerichte economie, dankzij een geavanceerde technologie, met een minimum aan arbeidsinspanning in ieders behoeften zou kunnen worden voorzien. In dit verband begon men te denken aan ontkoppeling van arbeid en inkomen door het toekennen van een basis inkomen aan iedereen¹⁴.

Ideologisch vonden deze denkbeelden, behalve in de humanistische psychologie, ook een duidelijke steun in het zgn. 'Freudo-Marxisme' van figuren als Reich, Marcuse en Fromm (van wie de laatste zich overigens ook als humanistisch psycholoog beschouwt). Deze (en andere) 'linkse Freudianen' hadden, mede onder invloed van de politieke gebeurtenissen in Europa, tussen beide wereldoorlogen de basisgedachten van de psychoanalyse doorgetrokken van het individu naar de maatschappij. Evenals de onmiddellijke lustbevrediging tijdens de ontwikkeling van het individu wordt onderdrukt door de vaderlijke censuur en castratiedreiging, wordt deze in de samenleving onderdrukt door de burgerlijke moraal die arbeid en plicht stelt boven genot. Reich¹⁵ droomde van een ongelimiteerde seksuele vrijheid en verwachtte hiervan de steun van de onderdrukte arbeiders (zowel socialisme als communisme lieten hem hierbij echter in de steek). Fromm¹⁶ zag in het westers kapitalisme en puritanisme een uiting van de 'anale' bezitsdrang en ordelijkheid. De als bevrijding van het gezag van de kerk bedoelde Reformatie leidde tot een nieuwe onvrijheid, die van het patriarchaal gezag van de burgerlijke samenleving, waarin de ondwongen lustbevrediging van de 'matriarchale' middeleeuwse samenleving werd vervangen door opvoeding tot plicht en economisch nut. Marcuse¹⁷ haakte in op deze thematiek door te laten zien dat de onderdrukking van lust, die bij de opkomende industrialisatie een maatschappelijke functie had, in de welvarende hooggeïndustrialiseerde westerse samenleving kunstmatig in stand werd gehouden ('surplus-repressie') om een hoog opgedreven productie-consumptiespiraal in stand te houden. Het kapitalisme is er op deze wijze in geslaagd de arbeider te verburgerlijken en te beroven van zijn revolutionaire potentieel, dat thans nog alleen is te vinden bij de 'randgroepen' in de samenleving: intellectuelen, kunstenaars drop-outs. In de jaren zestig verwierf met name Marcuse met deze denkbeelden de positie van profeet van een groot deel van de nieuw-linkse intelligentia.

Het is hier niet de plaats het complex van invloeden dat leidde tot de in brede lagen doorwerkende mentaliteitsveranderingen in de tweede helft van de jaren zestig in detail te analyseren. De teneur is duidelijk: de prestatiecultuur heeft zijn tijd gehad. Naast de juist beschreven hedonistisch-narcistische variant voegden zich in de jaren zeventig na het verschijnen van het rapport van de Club van Rome en de oliecrisis ook de (veelal links-christelijke) pleitbezorgers van een nieuwe soberheid (de 'economie van het genoeg') bij de bestrijders van het ongebreidelde prestatie- en groeistreven. Zij vonden daarbij de vooral door de nood in de derde wereld gedreven voorstanders van een Rechtvaardiger Internationale Orde¹⁸ aan hun zijde.

DE UITBLIJVENDE CULTURELE REVOLUTIE

Toen de arbeidsmarkt zich ruim tien jaar geleden begon te 'ontspannen' en de eerste werklozen zich aandienden, werden zij door sociologen begroet als de nieuwe vrije-tijders, pioniers van een nieuw tijdperk waarin de arbeid zijn plaats als 'leading institution' zou hebben verloren.

Inderdaad waren er in de jaren zestig en zeventig, ook in Nederland, kleine groepen zgn. 'cultureel werklozen' ontstaan die -in de lijn van 'de grote weigering' van de tegencultuur- de voorkeur gaven aan een marginale maatschappelijke positie in bijv. een commune of krakerscollectief, soms gecombineerd met gevarieerd vrijwilligerswerk, soms met participatie in de 'drug-scene'. Daarnaast is er een stijgend aantal jongeren dat alternatieve vormen van arbeid verricht in bijv. een winkelgemeenschap voor macrobiologische voeding of een kleinschalig bedrijfje met inkomens beneden het minimum loon.

Sommigen zien ook in het sterk gestegen ziekteverzuim en het excessief gestegen gebruik dat wordt gemaakt van de W.A.O. een aanwijzing dat velen de hetze van het arbeidsbestaan de rug toekeren. Ook de grote aantallen die, het werken moe, gebruik maken van de V.U.T. zouden kunnen wijzen op een veranderd arbeidsethos.

Persoonlijk ben ik geneigd deze ontwikkelingen eerder te interpreteren als gevolg van de disfuncties van het huidige arbeidsbestel dan als gevolg van het arbeidsloos bestaan. Onderzoek onder de betrokkenen rechtvaardigt de elders door mij gegeven interpretatie als 'psycho-somatische emigratie' uit een door steeds verdergaande rationalisering steeds meer stress oproepende werksituatie¹⁹.

Onderzoek onder werklozen²⁰ leert ons dat dezen zich allermint als voortrekkers van een nieuw, arbeidsloos, bestaansparadigma maar veeleer als slachtoffer van een in het slop geraakte economie. Het leven mist voor hen het ritme en de vitale spanning van het werkende leven met het gevolg dat velen tot nauwelijks meer komen dan anders in hun vrijetijd. De groepsbindingen die het werk meebrengt gaan voor hen voor een deel verloren. Jongeren die geen en vrienden die wel werk hebben kunnen vinden raken van elkaar vreemd. De trots 'zelf iets te maken' gaat verloren of wordt nooit geproefd. De ruimte om van de ontvangen uitkering meer te doen dan het meest noodzakelijke schrompelt steeds verder. In het licht van deze negatieve effecten wekt het geen verwondering dat werkloosheid bij velen leidt tot depressies of tot agressie en vernielzucht. De psychiater Trimbos²¹ spreekt van een soort tijdbom die we, door de afbraak van het arbeidsbestel, allen tezamen hebben gecreëerd.

De profeten van de nieuwe ontplooiingscultuur zien deze verschijnselen als de stuiptrekkingen van de prestatie maatschappij. Het plichtsbesef, dat ons generaties lang met de paplepel is ingegoten en de basis vormt van het gehele opvoedingsstelsel, thuis en op school, blijft nog naaijen, lang nadat het zijn functie heeft verloren. Verliezen de werklozen eenmaal hun uitzonderingspositie, zo redeneren zij, dan zullen de betrokkenen hun werk-loze levensvorm leren aanvaarden en waarderen als een nieuw, positief bestaansparadigma dat steeds meer mensen ten deel zal vallen. De juistgenoemde disfuncties zullen dan worden gecompenseerd door de vele compensatiemogelijkheden die het participeren in andere domeinen van het leven kunnen bieden: het verenigingsleven in zijn vele varianten van cultuur en kerk tot sport en buurtvereniging, opleiding niet voor een arbeidstaak maar puur voor verruiming van de persoonlijke horizon en dan natuurlijk de vele hobbies en liefhebberijen die in privéverband kunnen worden beoefend. Daarbij kan ook de trots zelf iets te maken volledig aan zijn trekken komen, meer nog dan in de vele geestdodende functies die het arbeidsbestel kent. Voorzover men daarnaast de behoefte blijft houden zich maatschappelijk nuttig te maken, biedt vrijwilligerswerk tal van, momenteel nog maar gedeeltelijk benutte, mogelijkheden.

Beschouwing van de geschiedenis van de arbeid leert ons inderdaad dat de vorm en omvang die de arbeid in deze samenleving heeft gekregen niet de enige mogelijkheid is. Zelfs

als men met Marx arbeid opvat als de stofwisseling van de mens met en het scheppend transformeren van de natuur moet men erkennen dat deze relatie in vroegere culturen andere vormen heeft gekend en in de (weinige) nog niet door het westers levensritme meegezogen hedendaagse culturen nog kent. Wat dit betreft moet het mogelijk zijn dat onze huidige prestatimaatschappij in een volgende generatie overgaat in een ontplooiingsmaatschappij, ook al is er een culturele revolutie -een verandering van structuren én mentaliteit- voor nodig om het zover te krijgen.

Tot dusver blijft deze revolutie echter uit. Letten we goed op de 'tekenen des tijds', dan zien we zich in de jaren tachtig eerder een tegengestelde mentaliteitsverandering aftekenen. Er wordt geroepen om een nieuw industrieel élan, investeringen worden gestimuleerd en publiekelijk toegejuicht, de ondernemer is na een tijdlang tot uitbuiters te zijn gedoodverfd, hard op weg de schutspatroon van de regio te worden. De prestatiemotivatie verheugt zich in een come-back.

Toch stijgt het aantal werkelozen met de dag en is het einde van deze ontwikkeling nog niet in zicht. Terwijl men echter terughoudend is in het aantasten van de inkomens in het bedrijfsleven ('waar het nationaal inkomen wordt verdiend') worden zowel de verzorgden van de verzorgingsmaatschappij als de verzorgers (de ambtenaren) bekibbeld en gekort in hun bestaansmiddelen. In het politiek jargon duikt reeds de term post- verzorgingsmaatschappij op.

In deze situatie krijgen met name de jongeren in onze samenleving twee volstrekt tegengestelde boodschappen aangeboden. De ene appelleert op het prestatiemotief: zorg dat je erbij komt, verover je een plaatsje in het arbeidsbestel ! De andere appelleert op de persoonlijke mogelijkheden: kies de opleiding die je aanspreekt, ook al is het niet zeker of je er werk mee zult vinden, veel verdienen is niet belangrijk, als je er maar iets van maakt in je leven. Maar terwijl het eerste motief is ingebed in een duidelijk cultuurpatroon met vaste rolverwachtingen en institutionele relatiekaders waarin de beginnende werker wordt opgevangen, bevindt het tweede motief zich in een vacuüm met zeer beperkte relatie- en identificatiemogelijkheden en een groot risico van mislukken.

DE STOF WAARVAN DE GESCHIEDENIS IS GEMAAKT

Zo bevinden we ons vandaag op het balanceerpunt van twee geheel uiteenlopende mentaliteiten, waarvan de prestatimentaliteit voorshands duidelijk de sterkste lijkt te zijn. Toch zal onze maatschappij om niet nog meer destructieve krachten op te roepen een zinvoller en beter geaccepteerd bestaanspatroon moeten creëren voor diegene die onvrijwillig -maar soms ook vrijwillig- buiten het institutionele arbeidsbestel zijn komen te staan. Het werkscenario is een successscenario en wordt dit te meer naarmate arbeid schaarser wordt. Het niet-werkscenario is een faal-scenario. Men moet tevergeefs gesolliciteerd hebben of het stigma van ongeschiktheid hebben ontvangen voor men dit scenario mag volgen. Een twijfelachtig uitgangspunt voor een nieuw arbeidsethos !

Dit constaterend heeft de schrijver dezes elders gepleit voor herverdeling van de beschikbare arbeid, daar waar nodig gepaard met een inkomensoffer voor allen²². Er zijn politieke krachten werkzaam die in deze richting leiden maar het is de vraag of ze sterk genoeg zijn. Naast de normatieve vraag wat er zou moeten gebeuren staan we voor de empirische vraag wat er in feite gebeurt en waarom. Het heden is de reageerbuis van de geschiedenis. Onder de krachten die de loop van de ontwikkeling bepalen heeft de geschiedschrijver de psychologische lange tijd verwaarloosd. Wat het verleden betreft valt de laatste decennia gelukkig een toenemende aandacht te constateren voor mentaliteitsgeschiedenis: het veranderend bewustzijn en in samenhang daarmee veranderend gedrag van mensen binnen zich ontwik-

kelende beschavingen. Binnen de psychologie heeft dit geleid tot de opkomst van de historische gedragswetenschap²³. Naar de actualiteit toe staan we voor de uitdaging hetgeen er om ons heen gebeurt niet alleen te beschrijven maar ook te verklaren.

De kroniek van de macro-politieke evenementen wordt zorgvuldig bijgehouden. De historici van de nabije geschiedenis ontlenen vooral hieraan hun materiaal. De slechts vaag in het weefsel van de tijd waarneembare of voorstelbare patronen worden door hen vooral in dit licht ingekleurd, zodat het weefsel het aanzien krijgt van een beeldrijk wandtapijt. Met toenemende distantie herkent de historicus soms weer andere patronen en worden de voorstellingen dienovereenkomstig nieuw ingekleurd. Behalve de opvallende evenementen krijgen daarbij ook diepte-structuren een toenemende aandacht.

Het psychologische micro-gebeuren tracht men van sociaal-wetenschappelijke zijde periodiek te peilen door middel van enquêtes en sociale indicatoren. Het jaarlijks Sociaal en Cultureel Planbureau brengt een aantal van de meest interessante trends in kaart ten dienste van de beleidsvoering²⁴.

Het beleid kan evenementen creëren, nieuwe wetten en bepalingen uitvaardigen, subsidies en uitkeringen verstrekken of intrekken. Dat ingrepen als deze invloed hebben op de mentaliteit binnen bepaalde delen van de bevolking is bekend, maar het zijn vaak de onbedoelde neveneffecten die het meest in het oog springen. De sociale wetenschappen zouden in staat moeten zijn te voorspellen wat het effect van bepaalde interventies zal zijn. Hun middelen zijn echter nog te pover om voldoende vat te krijgen op de zo complexe werkelijkheid. Historisch onderzoek naar hetgeen er in het verleden is gebeurd kan wellicht een bijdrage leveren, temeer nu er reeds decennia lang een groot aantal mentaliteitsindicatoren zijn verzameld.

Keren we terug naar de mogelijke omslag van een prestatie naar een ontplooiingsmentaliteit. We hebben onze scepsis op dit punt reeds tot uitdrukking gebracht. In het verleden waren er ook groepen die niet in de thans gangbare zin deelnamen aan het arbeidsproces en zich daar wel bij voelden: de land- en hofadel, een deel van de negentiende-eeuwse ge-goede burgerij, de door de (tweede) industriële revolutie voortgebrachte 'leisure class', de vrouwen van de betere stand. Het scenario van hun leven was echter een successcenario, met een door duidelijke rolverwachtingen gesanctioneerde gedragspatronen waarin men van jongs af aan werd binnengeleid. Voor een belangrijk deel stoelden deze op de maatschappelijke categorie waartoe men behoorde. Reeds als kind wist je welk lot voor je was bestemd: te paard of te voet, met hoed of met pet, in de grote wereld als man of bij de huiselijke haard als vrouw. Nu echter wordt bij dezelfde personen een 'schizofreen' toekomstbeeld opgebouwd, dat uit tegenstrijdige rolpatronen bestaat die afwisselend de overhand krijgen: dringen om een plaats te krijgen in het circus van de arbeid óf daarbuiten je eigen show organiseren.

We zagen dat het tweede scenario voor het huidige bewustzijn primair geldt als een faal-scenario. Het is dankbaar dat de 'historische wet' van de omslag van het kwantitatieve in het kwalitatieve tot een oplossing leidt maar zonder structurele maatregelen als een algemeen basisinkomen en werkloosheid als keuze in plaats van als lot, moeten we van een dergelijke kwalitatieve omslag -die we al eerder een culturele revolutie noemden- niet te veel verwachten.

Waarschijnlijker is het, bij voortzetting van het huidige beleid, dat het wel of niet entree zoeken en vinden in toenemende mate afhankelijk zal worden van psychologische factoren. Voor een deel zal intelligentie, als (gedeeltelijk) gepreformeerde factor, daarbij de plaats innemen van maatschappelijke herkomst en geslacht. Daarnaast zullen ook de prestatie- en de zelfontplooiingsmotivatie een toenemende invloed krijgen. Zoals we bij McClelland al zagen is de prestatiemotivatie echter niet een aangeboren grootheid maar eerder een effect van de 'Kinderstube' en hetzelfde kan worden gezegd van de ontplooiingsmotivatie. Wanneer dit zich, bij voortdurende werkloosheid van een substantieel deel van de bevolking door een aantal generaties heen voortzet, zal dit waarschijnlijk leiden tot een nieuwe milieu

differentiatie. Daar intelligentie en vermogen tot ontplooiing van de eigen persoonlijkheid hoog correleren, is het echter zeer de vraag of er voor het niet-werkende milieu veel ontplooiingspotentieel over zal blijven.

Wanneer dit het geval zou zijn kunnen we inderdaad beter opteren voor een stimulerend en herverdelend werkgelegenheidsbeleid, waarin de prestatie én de ontplooiing in de arbeid en vrije tijd beide hun kans krijgen. Een beleid dus gericht op de kwaliteit van het bestaan als geheel²⁵.

Het gaat om de geschiedenis waarvan we zelf deel uitmaken, waar we zelf bij zijn. Maar het is de vraag of de mens ooit anders dan als kronikeur de pen van de geschiedenis zal mogen voeren. Sceptis mag ons echter niet beletten het te proberen.

NOTEN

1. H. A. Murray, e.a., Exploration in personality. New York: Oxford University Press, 1983.
2. Zie D.C. McClelland, J.W. Atkinson, R.A. Clark en E.L. Lowell, The achievement motive. New York: Appleton-Century-Crofts, 1953.
Bij mijn weergave van de denkbeelden en onderzoeksresultaten van McClelland c.s. maak ik gebruik van passages uit een eerder artikel "Prestatiemotivatie" uit de inmiddels niet meer in de handel verkrijgbare bundel van P.J. Roscam Abbing (red.), Wat drijft of bezielt ons ? Essays over motivatie en maatschappij. Meppel: Boom, 1972.
3. Voor een goed overzicht zie behalve het in noot 2 aangehaalde werk: J.W. Atkinson (ed.), Motives in fantasy, action and society. Princeton: N.J. Van Nostrand, 1958; H. Hermans, Motivatie en prestatie. Amsterdam: Swets en Zeitlinger, 1967, blz. 8-14.
4. Zie D.C. McClelland, The achieving society. New York: The Free Press, 1961.
Zie ook voor een goede samenvatting D.C. McClelland, Business drive and national achievement, Narvard Business Review, juli-augustus, 1962, blz. 99-122. Herdrukt in: J.H. Leavitt and L.R. Pondy, Readings in managerial psychology. Chigaco: University of Chicago Press, 1964, blz. 122-146.
5. The achieving society, zie de tabellen op blz. 90 en 100.
6. The achieving society, blz. 102.
7. The achieving society, hfdst. 4.
8. The achieving society, blz. 93. Voor een nadere beschouwing over de onderbouw-bovenbouw-controverse moge ik verwijzen naar P.J. van Strien, De uitblijvende eeuw van de psychologie, in de jubileumbundel van Civis Mundi: Tijdsein, peiling en perspectief. Alphen a/d Rijn: Samson, 1972.
9. Zie D.C. McClelland, Toward a theory of motive aquisition, American Psychologist, 20, 1965, blz. 321-333. Ook in W.G. Bennis, K.D. Benne en R. Chin, The planning of change, London: Holt-Rinehart-Winston, 1970, 2e druk, blz. 209-222; en in L.L. Cummings en W.E. Scott, Readings in organizational behavior and human performance. Homewood: Illinois, 1969, blz. 143-158. Voor een kritiek op de dominantie van het prestatiemotief in de kapitalistische samenleving zie C. Offe, Leistungsprinzip und industrielle Arbeit. Frankfurt a. Main: Europäische Verlaganstalt, 1970 en voor een discussie de symposium-bundel: A. Gehlen, e.a., Sinn und Unsinn des Leistungsprinzips. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1974.
10. A.H. Maslow, Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954.

11. A.H. Maslow, Comments on Professor McClelland's paper. In: M.R. Jones (ed.), Nebraska symposium on motivation. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1955, blz. 65-69.
12. Zie voor een analyse hiervan mijn artikel Maslows halve humanisme. Wending 1975, 30, blz. 140-153; en als uitgebreide vorm onder dezelfde titel in Intermediair. 1975, 11, 43, 24 oktober, 1975, blz. 1-7.
13. Zie voor een analyse van de tegencultuur mijn: Psychologie van de tegencultuur (radiolezingen 30 sept. en 7 okt. 1976), Rondom het Woord, 1976, 18, nr. 4, blz. 44-58.
14. Zie R. Theobald, Free Men and Free Markets. New York, 1963 (met bijdragen van anderen uitgebreide versie onder de titel Gewaarborgd inkomen in een vrije maatschappij. Verschenen als Prospectboek van de Werkgroep 2000. Nederl. Uitgeverscentrum, 1967). Zie ook Ad hoc committee The Triple Revolution (1964), verschenen in F. Lindenfeld (ed.), Radical Perspectives on Social Problems. New York: MacMillan, 1968, blz. 195-206. In Nederland wordt de gedachte van een algemeen basisinkomen gepropageerd door J.P. Kuipers, zie o.a. zijn artikel: Een samenleving met gegarandeerd inkomen. Wending, 1982, 37, blz. 278-291. Ook de PPR heeft een basisinkomen voor iedereen in haar partijprogramma opgenomen.
15. Zie het aan hem gewijde hoofdstuk van P.A. Robinson in zijn The Freudian left. New York: Harper & Row, 1969.
16. E. Fromm, Escape from Freedom. New York: Rinhart, 1941.
17. H. Marcuse, Eros and Civilisation. New York: Beacon Press, 1955.
18. Zie J. Tinbergen e.a., Naar een rechtvaardiger internationale orde. Amsterdam: Elsevier, 1976.
19. Zie P.J. van Strien, De plaats van de arbeid, psychologisch beschouwd. In: H. Middel (red.), Arbeid en niet-arbeid. Deventer: Kluwer, 1980, blz. 27-44.
20. Voor een samenvatting moge ik verwijzen naar mijn artikel: Wat betekent humanisering van de arbeid. In: C. de Galan, M.R. van Gils en P.J. van Strien (red.), Humanisering van de arbeid. Assen: Van Gorcum, 1983², blz. 15-49, in het bijzonder blz. 34-37 en blz. 42-45.
21. K. Trimboos, Jeugwerkloosheid, een zaak voor de geestelijke gezondheidszorg? In: F. Schrammeyer (red.), Onbegonnen werk. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1981.
22. P.J. van Strien, Herverdeling van de arbeid - een culturele revolutie? In: J. van Hoof, e.a. (red.), Herverdeling van de arbeid. Tussen verstarring en vernieuwing van het arbeidsbestel. Deventer: Kluwer, 1983.
23. Zie H.F.M. Peeters, Historische Gedragswetenschap, een bijdrage tot de studie van menselijk gedrag op de lange termijn. Meppel: Boom, 1978 en tevens zijn recent uitvoerig artikel: Historical Psychology, Theoretical and methodological aspects, A Challenge. Paper presented at the First Conference of Cheiron-Europe, Amsterdam, 1982.
24. Jaarlijkse uitgave bij de Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.
25. Zie ook P.J. van Strien, Om de kwaliteit van het bestaan. Contouren van een emanciperende psychologie. Meppel: Boom 1978 en Kwaliteit van de arbeid - kwaliteit van het bestaan. In: J. Engelen e.a. (red.), Wie niet werkt.... Arbeidsethos en werkgelegenheid. Utrecht: Het Spectrum, 1983, blz. 49-56.